

# UYGUR ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİNDE GEÇEN ÇİNCE ALINTILAR ÜZERİNE

Prof. Dr. Alimcan İNAYET

## Özet

*Türklerin Çinlilerle olan tarihi, siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkileri çok eskilere dayanır. Bu ilişki Hun döneminden başlayarak Göktürk ve Uygur dönemi boyunca devam etmiştir. Uygurlar 9. yüzyılın ortalarında eski yurtları olan Doğu Türkistan topraklarına gelip yerleştikten sonra, özellikle Çinliler 19. yüzyılda bu bölgeyi işgal ettikten sonra da sürdürülen bu ilişkilerin her iki milletin diline ve edebiyatına yansımış olması gayet doğaldır. Bugün Çince de yüzlerce Türkçe alıntı olduğu gibi Türkçede de, özellikle Uygur Türkçesinde çok sayıda Çince alıntı söz konusudur. Bugün Uygur Türkçesi sözcük varlığının önemli bir parçası hâli ne gelmiş olan bu alıntılar Uygur Türkçesinin konuşma dilinde, edebî eserlerinde, özellikle sözlü edebiyat eserlerinde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Uygur atasözleri ve deyimlerinde kullanılan Çince alıntılar buna örnektir.*

*İster atasözleri, ister deyimler olsun, yapısı itibarıyla kalıplaşmış ve donmuş biçimler olmasından dolayı, bünyesinde taşıdığı dilsel ve kültürel unsurlar artzamanlı ve eşzamanlı aktarım sürecinde fazla değişime uğramaz. Dolayısıyla atasözleri ve deyimler kültür ve dil incelemeleri için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir.*

*Bu makalede Uygur atasözleri ve deyimlerinde geçen Çince alıntılar tespit edilecek ve tahlil edilecektir.*

**Anahtar Kelimeler:** *Uygur, atasözü, deyim, Çince, alıntı.*

## ON CHINESE LOAN WORDS WHICH USE IN UYGHUR PROVERBS AND IDIOMS

### Abstract

*The political, economic and cultural relations between Turkish and Chinese are date back to very old times. This relationship which started in Hun era, have continued throughout Gokturk and Uyghur periods. After Uyghur people immigrated Eastern Turkestan in 9th century, particulary after Chinese people occupied this area, political and social interaction has deepened increasingly. So it is quite normal that this relationship based on thousands of years reflected on the both nation's language and literature. As well as there are hundreds loan words in Chinese Language from Turkish, also there are hundreds loan words in Turkish, especially in Uyghur language, form Chinese language now. These loan words in Uyghur language have become an important part of Uyghur vocabulary. These loan words appear to us very often in Uyghur spoken language, literary works, and especially in oral literature today. Chinese loan words used in Uygur proverbs and idioms are an example of this situation.*

*Whether it's proverbs or idioms, due to their stereotyped and frozen forms; the linguistic and cultural elements they contain do not change much in the process of*

*diachronic and isochronous transfers. Therefore, the proverbs and idioms are important sources for researches conducted on culture and language.*

*It is going to describe and analyze Chinese loan words seen in Uyghur proverbs and idioms in this paper.*

**Keywords:** Uyghur, proverb, idioms, Chinese, loan words.

## Giriş

Atasözleri bir toplumun inançlarını, örf ve adetlerini, geleneklerini; yaşam, düşünce ve dünyaya bakış tarzlarını; hayat felsefesi ve değer yargılarını, bilgi birikimi ve tecrübelerini yansıtan belli kalıp ve sanatsal ifadelere dayalı, kısa ve özlü sözlerdir. Deyimler ise en az iki sözcükten oluşan, gerçek anlamından farklı, ilgi çekici, kalıplaşmış kelime grubudur. Bunlar etkili anlatım gücüne sahiptir. İster atasözleri ister deyimler olsun, yapısı itibarıyla kalıplaşmış ve donmuş biçimler olmasından dolayı, bünyesinde taşıdığı dilsel ve kültürel un-surlar art zamanlı ve eş zamanlı aktarım sürecinde fazla değişime uğramaz. Mesela günümüz Uyghur Türkçesinde kullanılan *eħmekke emel tegse, toħkuz oğuzni bozar* “Ahmak, bey olursa Dokuz Oğuz’u bozar.” atasözündeki *toħkuz oğuz* ifadesi çok eski bir Türk boyunu imlemektedir. Dolayısıyla atasözleri ve deyimler kültür ve dil incelemeleri için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Uyghur Türkçesinde atasözlerine “maķal-temsıl”, deyimlere “turaķlıķ iba-re” denmektedir. Uyghur Türkleri arasında binlerce atasözü ve deyim örneği söz konusudur. Bugüne kadar bunların büyük bir bölümü derlenmiş ve yayımlanmıştır. Uyghur bilim adamlarından Eziz Atavulla Sartekin son elli yılda kitap ve dergilerde yayımlanmış 48.000’den fazla atasözünü bir araya getirmiş, tekrarlanmış atasözlerini ayıklayarak 20.000 atasözünü içeren “Uyghur Hekmaķal Temsilliri” adlı kitabını yayına hazırlamıştır (Sartekin, 2013, s. 1). Bu kitaptaki atasözlerine baktığımız zaman, sık sık karşımıza çıkan Çince alıntılar dikkatimizi çeker. Biz Sartekin’in 20.000 kadar atasözünü kapsayan “Uyghur Hekmaķal-Temsilliri” adlı kitabını taramak suretiyle 40’tan fazla Çince alıntı tespit ettik. Bu alıntıları A. İsimler, B. Sıfatlar, C. Sayılar, D. Fi-iller, E. Cümleler, F. Çeviri yoluyla yapılan alıntılar olmak üzere beş gruba ayırabiliriz.

### A. İsimler

#### A.1. Rütbe ve yönetim birimleri ile ilgili isimler

##### A.1.1. Ambal < Çin. anban 谙班 < Man. amban

Ambal, Mançu İmparatorluğu’nun Doğu Türkistan ve Moğolistan’daki vezir / bakan ve kaymakam gibi yöneticilerine verilen unvandır. Sözcüğün aslı Mançuca *amban* olup vezir anlamındadır (En, 1993, s. 56).

*Ambaldin qorkma, yayidin qork.*

Validen korkma, ayakçıdan kork.

*Ambal* sözcüğü Uygur Türkçesine girdikten sonra anlamında genişleme olmuştur.

*Yéziniñ **ambili** bolğiçe,*

*Şeherniñ dorgisi bol.*

Köyün muhtarı olacağına,

Şehrin zaptiyesi ol.

*Yéziniñ **ambili** bolğiçe,*

*Şeherniñ abdili bol.*

Köyün muhtarı olacağına,

Şehrin dilencisi ol.

Bu atasözünde geçen *ambal* sözcüğünün vezir / bakan ya da kaymakam anlamında değil, muhtar anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bazı atasözlerinde *ambal* sözcüğü bey anlamında kullanılmıştır.

*Kişi yurtida **ambal** bolğiçe,*

*Öz yurtuñda abdal bol.*

Elin yurdunda bey olacağına,

Kendi yurdunda dilenci ol.

Bunu aşağıdaki atasözünden anlıyoruz:

*Kişi yurtida beg bolğiçe,*

*Öz yurtuñda seg bol.*

El yurdunda bey olacağına,

Kendi yurdunda köpek ol.

Benzer biçimde *ambal* sözcüğünün bazı atasözlerinde han anlamında kullanıldığı da görülmektedir.

*Yol bilgen **ambaldin** qorqmaptu.*

Yol bilen handan korkmaz.

Bu atasözünü *yoldin çıkma handan korkma* “Yoldan çıkma, handan korkma.” atasözüyle karşılaştırdığımız vakit, *ambal* sözcüğünün han anlamında

kullanıldığını anlarız. Bu örnekler *ambal* sözcüğünün Uygur Türkçesinde kullanıldığı bağlama göre yeni anlamlar kazandığını göstermektedir.

*Ƙolidin iş kelmigen **ambal**ğa ƘalpaƘ tiker.*

Elinden bir şey gelmeyen kişi beye kalpak hazırlar.

*Nadan **ambal** yurt bozar.*

Cahil bey yurdu bozar.

*Ot Ƙoysa **ambal**, yoƘ soraƘ,*

*PuƘra yaƘalmaydu Ƙırağ.*

Bey yangın çıkarsa sorgusu yok,

Vatandaşın mum yakması yasak.

*İt **ambal** bolsa, sönök séliƘ salar.*

Köpek bey olursa kemik vergi koyar.

#### A.1.2. Dotey < Çin. daotai 道台

Dotey, Çince vali anlamındaki *daotai* 道台 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olup Mançu-Çin döneminde kullanılan bir idari unvanı ifade eder.

***Dotey** bolmisa, potey bolmayttı,*

*Potey bolmisa, Ƙağa Ƙonmayttı*

Vali olmasa kale olmazdı,

Kale olmasa karga konmazdı.

#### A.1.3. Vañ < Çin. wang 王

Bu sözcük han, kral anlamındadır. Doğu Türkistan'da Kumul yöneticileri genellikle bu unvanla anılmışlardır.

*ƘalpiƘi yoƘ **vañdin** Ƙaniti yoƘ sa yahşı (s. 430)*

Kalpağı yok han kraldan kanadı yok atmaca yeğdir.

#### A.1.4. Loyi < Çin. laoye 老爷

Çince *laoye* 老爷 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olan *loyi* sözcüğü bey, ağa anlamına gelmektedir. Eski Çin toplumunda bey, ağa gibi yerel yöneticiler için kullanılmıştır.

*Loyiniñ étini suğar, pulini al.*

Ağanın atını suvar, parasını al.<sup>1</sup>

#### **A.1.5. Tetey < Çin. taitai 太太**

Tetey Çince *taimai* 太太 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir. Hanım anlamındadır. Özellikle sosyal statüsü yüksek Çinlilerin eşleri için kullanılmaktadır.

*Ambalniñ işi çıksa,*

*Teteyniñ siygisi keptu.*

Valinin işi çıksa,

Hanımının tuvaleti gelirmiş.

#### **A.1.6. Yamul < Çin. yamen 衙门**

Yamul, Çince *yamen* 衙门 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olup eskide il, ilçe ve eyalet düzeyindeki hükümet organlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Buralar aynı zamanda suçluların tutulduğu ya da hapsedildiği yerlerdir.

*Éşekniñ dümbisi kıçıssa,*

*Tügmençiniñ aldığa bériptu,*

*Gadayniñ dümbisi kıçıssa,*

***Yamulniñ (aldığa bériptu)***

Eşeğin sırtı kaşınsa,

Değirmenciye gidermiş.

Fakirin sırtı kaşınsa,

Hükümete gidermiş.

#### **A.1.7. Yayı < Çin. yayi 衙役**

Bu sözcük bey ve kaymakamların emir ve fermanlarını duyuran, buyurmalarını yerine getiren kişiyi ifade eder (UTİL, 1999, s. 1397-1398).

***Ambaldin qorqma, yayidin qorq.***

---

<sup>1</sup> Bu atasözünün *Hindiniñ étini suğar, pulini al* “Hindinin atını suvar, parasını al” şeklindeki varyantı da bulunmaktadır.

Validen korkma, ayakçıdan kork.

## A.2. Meslekle ilgili isimler

### A. 2.1. Tuñçi < Çin. *tongshi* 通事

Bu sözcük dilmaç, tercüman anlamındadır. Bunun Çince demek, söylemek, iletmek anlamına gelen *tong* 通 sözcüğüne Uygurca isim yapım eki –çi nin getirilmesiyle oluşturulmuş olması da mümkündür.

*Ambilidin tuñçisi yaman.*

Validen tercümanı kötüdür.

Soraqçidin **tuñçi** yaman.

Sorgu memurundan dilmacı kötüdür.

### A.2.2. Peyyi < Çin. *fanyi* 翻译

Çince *fanyi* 翻译 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olan *peyyi* “tercüman, çevirmen” anlamına gelir.

Çala **peyyi** adem öltürer.

Yarım yamalak tercüman insan öldürür.<sup>2</sup>

### A.2.3. Seypuñ < Çin. *caifeng* 裁缝

Bu sözcük “terzi”, “dikişçi” anlamındadır. Terziye Uygur Türkçesinde “tikküçi,” “maşiniçi” de denmektedir (UTİL, 1999, s. 371).

*Aşpez aç qalmaptu,*

**Seypuñ** yaliñaç.)

Aşçı aç kalmaz,

Terzi çıplak.

*Qağiniñ éki yoq,*

**Seypuñniñ séki yoq.**

Karganın beyazı yok,

Terzinin sağlamı yok.

---

<sup>2</sup> Bu atasözünün *Çala tilmaç adem öltürer*. “Yarım yamalak tercüman insan öldürür” şeklinde bir varyantı da vardır.

*Mozduz ötüksiz,*

***Seypuñ*** *iştansız.*

*Ayakkabıcı çizmesiz,*

*Terzi donsuz.*

***Seypuñ*** *puruştin tapar,*

*Aşpez huruştin (tapar).*

*Terzi bezden kazanır,*

*Aşçı hamurdan (kazanır).*

#### **A.2.4. Ciñçi < Çin. *cheng* 秤 + Uyg. -çi**

Çince terazi anlamına gelen *cheng* 秤 sözcüğüne Uygurca isim yapım eki -çi'nin getirilmesiyle yapılan bu sözcük ölçme-tartma işleriyle uğraşan kişiyi ifade eder. Uygur Türkçesinde *ciñçi*; 1. Terazi yapan kişi, 2. başkalarının mallarını ölçen ya da terazi tutan kişi anlamında kullanılmaktadır (UTİL, 1999, s. 404).

*Namazniñ şiiñçisi yok,*

*Keş baziriniñ ciñçisi (yok).*

*Namazın pazar günü yok,*

*Ayakkabı pazarının terazicisi (yok).*

#### **A.3. Askeriye ile ilgili isimler**

##### **A.3.1. Po < Çin. *pao* 炮**

Çincede top, zemberek anlamındaki *pao* 炮 sözcüğü Uygur Türkçesinde abartma, palavra anlamını kazanmıştır.

*Harak zori bilen,*

*Gep pori bilen.*

*İçki zorlamayla,*

*Laf palavrasıyla.*

Bu sözcük Uygur Türkçesinde *po atmak* şeklinde de kullanılır ki, palavra atmak, abartmak, yüksekten atmak anlamına gelir.

*Küçüñ az bolsa, po at* (s. 505)

Gücün az ise palavra at.

### A.3.2. Potey < Çin. paotai 炮台

Potey savaşta karşı tarafın saldırısından korunmak ve karşı tarafa ateş açmak amacıyla yapılan kale biçimindeki yapıyı ifade eder (UTİL, 1999, s. 216).

*Dotey bolmisa, potey bolmaytti,*

*Potey bolmisa, қаға қонmaytti.*

Vali olmasa kale olmazdı,

Kale olmasa karga konmazdı.

### A.4. Para, ölçü birimleri ve ölçü aletleriyle ilgili isimler A. 4.1. Daçen < Çin. daqian 大钱

Daçen, Çince daqian 大钱 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir. daqian 大钱 eski dönemlerde kullanılan ortası delik bakır parayı ifade eder. Para pul anlamında da kullanılır (XHC, 1986, s. 200; UTİL, 1999, s. 495).

*Daçenge unımay, çeçenge unaptu* (s. 331)

Paraya hayır deyip akıllıya evet demiş.

### A.4. 2. Yambu < Çin. yuanbao 元宝

Yambu Çince yuanbao 元宝 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir (HUÇL, 2006, s. 2697). Eski Çin’de kullanılan paradır. Altın ve gümüşten yapılır. Biçimi atın toynağına benzer. Tang ve Song Hanedanlığı döneminde çokça kullanılmıştır (UTİL, 1999, s. 1391).

*Pulniñ yahşisi yambu,*

*Çişniñ dorisi ambu* (s. 235)

Paranın iyisi yambu,

Dişin ilacı pensedir.

### A4. 3. Koy < Çin. kuai 块

Bu sözcük Çin para birimini ifade eder. 1909 yılından itibaren kullanılmaya başlamıştır (Huang, 2010, s. 452). Uygur Türkçesinde koy Çin para birimi olan yuan 元’dan daha yaygın kullanılır.

*Yimek-içmek özüñdin,*



*Aylıķıñ ottuz **koy**.*

Yiyecek içecek kendine ait,

Aylıĝın otuz papel.

#### **A.4. 4. Moen** < Çin. *maoqian* 毛钱

Moen Çince *maoqian* 毛钱 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir. Bu sözcük incede 1855 yılından itibaren kullanılmaya başlamıştır (Huang, 2010, s. 513). *Moen* Türkçede kayme ya da kuruşa karşılık gelir.

*Bir **moenlik** burni yok,*

*Bir **koyluk** almini elip puraptu.*

Bir kuruřluk burnu yok,

Bir liralık elmayı alıp koklamış.

#### **A. 4. 5. Puñ** < Çin. *fen* 分

Puñ, incede en küçük para birimini ifade eden *fen* 分 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir. Kuruř anlamında kullanılır.

*Tazniñ nmisi bar, tmr tarĝıķı,*

*Gadayniñ nmisi bar, beş **puñ** yarmiķi.*

Kelin nesi var, demirden taraĝı,

Fakirin nesi var, beş kuruř parası.

#### **A.4.6. Ciñ** < Çin. *jin* 斤

Bu sözcük Çince 500 gram ya da yarım kilo anlamındaki *jin* 斤 sözcüğünden gelmedir. Aĝırlık l birimi olarak kullanılmaktadır.

*Asķıda bir **ciñ** gř,*

*Ymisemmu knlm huř.*

Askıda yarım kilo et,

Yemesem de gönlüm hoř.

#### **A.4.7. Ciñ** < Çin. *cheng* 秤

Ciñ, Çince *cheng* 秤 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir.

Terazi, tartı demektir.

*Abdalğa kepsen berse,*

**Ciñiñ** rastmu, deptu.

Abdala sadaka verse,

Terazın doğru mu dermiş.

**Ciñni** tutsaň ciñ tut.

Teraziyi tutarsan sıkı tut.

*Taraziniñ* pellisi **ciñ**,

*Téši cin.*

Terazinin kefesi ciñ,

Taşı cindir.

**Ciñ** tutkanda, insapiñni tartıp kör.

Teraziyi alırken insafını da tartıp gör.

**Ciñni** kem tutma, rıskıñ köyer,

*Samanlıqqa şam tutma, öyüñ köyer.*

Teraziyi eksik ölçme, rızkın yanar,

Samanlığa mum tutma, evin yanar.

*Urukni béşi bilen sakla,*

**Ciñni** téši bilen (sakla)

Tohumunu başı ile sakla,

Teraziyi taşı ile (sakla).

#### 4.4.8. Şiñ < Çin. sheng 升

Şiñ aslında litre anlamındadır. Ancak bununla birlikte tahıl ölçü birimi ve aracını da ifade eder. Kapasitesi 10 litreye denktir.

*Aķ atķimu bir şiñ,*

*Boz atķimu bir şiñ.*

Beyaz ata da bir küp,

Boz ata da bir küp.

### A. 5. Yiyeceklerle ilgili isimler

#### A.5.1. Ciñmoma < Çin. zheng momo 蒸馍馍

Ciñmoma buharda pişirilen ekmek demektir. Yani buhar ekmeğidir. Uygur Türkçesinde özellikle Çin mutfak kültürüne ait ekmeği ifade ederken kulla-nılır.

**Ciñmoma** horda ohşaydu,

*Gep poda (ohşaydu).*

Buhar ekmeği buharda güzel,

Söz palavrayla (güzel).

#### A.5.2. Dadur < Çin. dadou 大荳

Bu sözcüğün asıl anlamı soya olup aynı zamanda soya tanelerinden hazırlanmış leblebi, nohut gibi çerezleri de ifade etmektedir.

*Aççıķ yaman mağdur kem,*

*Yançuk yoğan **dadur** kem.*

Sinirli ama, mecali yok,

Cebi büyük, çerezi yok.

#### A.5.3. Gazir < Çin. guazi 瓜子

Çince *guazi* 瓜子 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olan bu sözcüğün Çincedeki asıl anlamı karpuz çekirdeğidir. Özellikle kavrulmuş karpuz ve kabak çekirdeğini gösterir (XHC, 1986, s. 403). Ancak Uygur Türkçesinde daha çok ayçiçeği çekirdeğini ifade etmektedir (UTİL, 1999, s. 950). Tespit ettiğimiz örnekte ise ayçiçeği anlamında kullanılmıştır.

*Uruşkaķ hotun erni k  ritar,*

**Gazir** yiltizi yerni (   ritar).

Kavgacı karı kocasını kocatır,

Ayçiçeği k  k   yeri (kocadır).

#### A.5.4. Sey < Çin. cai 菜' dir

*Tsai* / sey diye telaffuz edilen bu sözcüğün Çince'de; 1. sebze, 2. kolza, 3.

sebzeli /etli yemek gibi anlamları vardır (XHC, 1986, s. 101; UTİL, 1999, s.626). Uygur Türkçesinde bugün de yaygın bir biçimde kullanılmaktadır.

*Sey terisam çamğur çıktı,*

*Qiz alsam cuvan (çıktı).*

Sebze eksem şalgam bitti,

Kız alsam kadın çıktı.

*Sey qoruştin ohşar,*

*Şorpa soruştin (ohşar).*

Yemek yapılışından güzel olur,

Çorba karıştırılmasından (güzel olur).

## **A. 6. Soyut isimler**

### **A.6.1. Miñşiñ < Çin. mingsheng 名声**

Bu sözcük şöhret, nam, ün anlamına gelmektedir. Uygur Türkçesinde fazla kullanılmaz.

*At harvañ ketsimu lingsiñ ketmisun,*

*Ming ser ketsimu **mingsiñ** ketmisun.*

At araban gitse de yuları gitmesin,

Paran gitse de namın gitmesin.

### **A.6.2. Li < Çin. li 理**

Bu sözcük Çince'de *daoli* 道理 biçiminde de kullanılır ki, “gerçek”, “kai-de”, “kural”, “yol” anlamındadır.

*Tag zor, künni tosalmas,*

***Li** zor, hanni (tosalmas).*

Dağ büyükse de güneşi engelleyemez,

Kurallar sıkıysa da hanı engelleyemez.

### **A.6.3. Biñsi < Çin. benshi 本事**

Bu sözcük yetenek, kabiliyet anlamına gelir. Uygur Türkçesinde bu anlam-da kullanılır.

*Aşliki yoǵniñ çariki çoñ,*

**Biñsi** yoǵniñ pariñi (çoñ).

Tahılı olmayanın ölçüsü büyük,

Kabiliyeti olmayanın lafı (büyük.)

*Biñsiñ bolsa gül kıs,*

*Bolmisa kötüñni (kıs).*

Yeteneğin varsa çiçek tak,

Yoksa sus.

## A.7. Diğer isimler

### A.7.1. Liñşiñ < Çin. lingsheng 领绳

Bu sözcüğün Çince boyun anlamındaki *ling* 领 sözcüğü ile ip, urgan, yular, dizgin anlamındaki *sheng* sözcüğünden oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Anlamı dizgin, yulardır. Ancak bu sözcük çağdaş Çince sözlüklerde *lingsheng* 领绳 biçiminde görülmez. Bunun yerine *jiangsheng* 缰绳 sözcüğü bulunmaktadır.

*At harvañ ketsimu **lingşiñ** ketmisun,*

*Ming ser ketsimu mingsiñ ketmisun.*

At ve araban gitse de dizgini gitmesin,

Paran gitse de namın gitmesin.

### A.7.2. Kañ < Çin. kang 炕

*Kañ* tuğladan yapılmış ısınabilir yatağı ifade eder. Bu yatak evin içinde yerden yüksek bir şekilde yapılır. Ocağı, altında duman geçiş yolları vardır.

Ocakta ateş yakıldığında ev ısınır. Üzerinde oturmak ya da yatmak mümkün-dür (XHC, 1986, s. 634; UTİL, 1999, s. 868).

Batur ceñde, horun **kañda**.

Batır cenkte, tembel yatakta.

#### A.7. 3. **Şiñçi** < Çin. *xingqi* 星期

Bu sözcük aslında hafta anlamına gelir. Uygur Türkçesinde “pazar günü” anlamında kullanılmaktadır. Buna göre, bu sözcük Çince “pazar günü” anlamındaki *xingqitian* 星期天 ya da *xingqiri* 星期日 sözcüğünün kısaltılmış biçimi olmalıdır.

*Namazniñ **şiñçisi** yok,*

*Keş baziriniñ **ciñçisi** (yok).*

Namazın pazar günü yok,

Ayakkabı pazarının terazicisi (yok).

#### A.7.4. **Yañza** < Çin. *yangzi* 样子

Bu sözcüğün Çincedeki anlamı şekil, görünüş, nümune ve durumdur (XHC, 1986, s. 1339). Uygur Türkçesinde ise genellikle şekil, tarz ve bazen bağlama göre süs anlamında kullanılır.

*Burut yigitniñ **yañzisi**,*

*Saķal poķaķ<sup>3</sup>niñ mileñzisi.*

Bıyık yiğidin süsü,

Sakal pokağın örtüsü.

---

<sup>3</sup> Pokak Divanü Lugatı’t-Türk’te “Bukuk” diye bahsedilen bir hastalığın adıdır. Kaşgarlı Mahmud bu hastalığı şöyle tarif eder:

“Bukuk: bogazın iki yanında deri ile et arasında peyda olan bir takım et bezleridir. Fergana ile Çıknı şehirlerinde bu hastalığa tutulan bir takım kimseler vardır. Daima çocukları da böyle olur. Bazılarında göğsünü yahut ayagının ucunu göremeyecek kadar büyür. Bunun neden ileri gelmiş olduğunu sordum. Bana “babalarımız sesi gür gavurlar imiş. Tanrı yarlıgayası Yalavacın yoldaşlarıyla savaş etmişler. Atalarımız onların üzerine baskın yapmış, gür sesleriyle haykırmışlar, onların bu sesinden Müslümanlar bozguna uğramış. Tanrı kendinden hoşnut olası Ömer’e salık verdiklerinde bunlara ilenmiş, bunun üzerine bogazlarında bu hastalık çıkmış; soylarına, soplalarına da bu hastalık miras kalmış.” Bugün onların içinde hiç gür sesli kimse yoktur.” (Atalay 1998: 285-286). Bu hastalık Doğu Türkistan’ın güney kesimindeki bazı bölgelerde de görülür. Son dönemlerde bu hastalığın iyotlu tuz eksikliğinden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Bugün bu hastalık tedavi edilebilmektedir.

*Bir anidin tokkuz bala,*

*Micezi tokkuz **yañza**.*

Bir anadan dokuz çocuk,  
Mizacı dokuz çeşit.

#### **A.7.5. Mileñze** < Çin. *menlianzi* 门帘子

Çince *menlianzi* 门帘子 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimi olan bu sözcük kapı perdesi anlamına gelmektedir.

*Burut yigitniñ **yañzisi**,*

*Sağal poğağniñ **mileñzisi**.*

Bıyık yiğidin süsü,

Sakal pokağın örtüsü.

#### **A.7.6. Sañ** < Çin. *cang* 仓

Sañ ambar, depo anlamındadır. Uygur Türkçesinde de bu anlamda kullanır.

*Mite **sañni** buzar,*

*Çekimçi yurtni (buzar).*

Güve ambarı bozar,

İspiyoncu yurdu (bozar).

*Buğdayni kömseñ muzğa,*

*Séñiñni kömisen aşka.*

Buğdayı buza gömersen,

Ambarımı tahılla doldurursun.

#### **A.7.7. Tuñ** < Çin. *tong* 桶

Bu sözcük Çince kova anlamındadır. Uygur Türkçesinde kova, küp anlamında kullanılır.

*Harağniñ **tuñi** bolğıçe,*

*Tuñniñ süyi bolğan tüzük.*

Rakının kovası olmaktansa,

Kovanın suyu olmak yeğdir.

#### A.7. 8. Gañ < Çin. gang 钢

*gang* Çincece çelik anlamındadır. Uygur Türkçesinde bu anlamda kullanılır.

*Ademni ötkür kılğan aň,*

*Ƙılıçni ötkür kılğan gañ.*

İnsanı keskinleştiren bilinç,

Kılıcı keskinleştiren çeliktir

*Pıçaƙni ötkür kılğan gañ,*

*Ademni ötkür kılğan aň .*

Bıçağı keskinleştiren çelik,

İnsanı keskinleştiren bilinçtir.

*Tömür tavlannısa, gañ bolmas,*

*Adem ögenmise, aň (bolmas).*

Demir işlenmezse çelik olmaz,

İnsan öğrenmezse bilinç (olmaz).

#### B. Sıfatlar

##### B.1. Ca < Çin. jia 假

Ca sözcüğü Çincece “sahte”, “gerçek olmayan”, “yapma”, “suni” anlamındadır (XHC, 1986, s. 543). Uygur Türkçesinde güvenilirmez, temelsiz, sahte, yalan anlamında kullanılır (UTİL, 1999, s. 379).

*Altun alsam ca çıktı,*

*Ƙarçuğa alsam sa çıktı.*

Altın alsam sahte çıktı,

Atmaca alsam şahin<sup>4</sup> çıktı.

##### B.2. Ciñ < Çin. zheng 正

Ciñ Çince *zheng* 正 sözcüğünün Uygur Türkçesindeki söyleniş biçimidir.

<sup>4</sup> Sa sözcüğünün aslı *sar* dır ve şahinin bir türünü ifade eder.



Doğru, yalanı yok, güvenilir, katıksız, saf anlamındadır (UTİL 1999: 404).

*İradisi ciñ adem – el içide ciñ adem.*

İradesi sağlam insan, halk içinde dürüst insandır.

*Ciñg altun otta biliner.*

Saf altın ateşte bilinir.

*Dostuñ ciñ bolsa hesabi durus bolar.*

Dostun doğru ise hesabı dürüst olur.

### **B.3. Poçi < Çin. pao 炮 + Uyg. -çi**

Bu sözcük top, zemberek anlamındaki Çince pao 炮 sözcüğüne Uygurca isim yapım eki -çi'nin getirilmesiyle yapılmıştır. Palavracı, büyük konuşan anlamındadır.

*Gepniñ yogini poçiniñ,*

*Qattıq ötük noçiniñ.*

Lafın büyüğü palavracının,

Sert çizme kabadayının.

### **C. Sayılar**

#### **C.1. Cuçen < Çin. jiuqian 九千**

Çincede jiu 九 “dokuz”, qian 千 ”bin” demektir. Dolayısıyla jiuqian 九千 “dokuz bin” anlamındadır.

*Cuçenge unimay, başenge uniaptu.*

Dokuz bine hayır deyip, sekiz bine evet demiş.

#### **C.2. Baçen < Çin. baqian 八千**

Çincede ba 八 “sekiz”, qian 千 “bin” anlamındadır. Dolayısıyla baçen “se-kiz bin” demektir.

*Cuçenge unimay, başenge uniaptu.*

Dokuz bine hayır deyip sekiz bine evet demiş.

### **D. Fiiller**

### D.1. Ciñlamak < Çin. *cheng* 秤 + Uyg. *-la*

Bu fiil Çince kökenli *ciñ* sözcüğüne Türkçe fiil yapım eki *-la* 'nın getirilmesiyle yapılmıştır. Tartmak, ölçmek anlamında kullanılır.

*Bu étim kılamak étim,*

*Göşini ciñlap sétiñ.*

Bu atım Kalmak atım,

Etini kiloyla satın.

### E. Cümleler

#### E.1. Celli miyu < Çin. *jian le meiyu* 见了没有

Bu, Uygur atasözlerinden bir örnekte geçen Çince cümledir. Bu cümle Çince *jian le meiyu* 见了没有 cümlesinin Uygur Türkçesinde aldığı biçim-dir. Bu cümle “Gördün mü?” anlamındadır. Örnekte “*töge kördüñmu*”, “deve gördün mü” cümlesine ilave olarak kullanılmıştır.

*Töge kördüñmu celli miyu.*

Deve gördün mü, görmedin mi ?

### F. Çeviri yoluyla giren alıntılar

#### F.1. Kitap körmek < Çin. *kanshu* 看书

Bu ifadenin Çince *kanshu* 看书 ifadesinden çeviri yoluyla girdiği anlaşılmaktadır. Çince *kanshu* 看书 ifadesi aslında “kitap görmek” anlamına gel-se de Çinliler bunu kitap okumak anlamında kullanmaktadırlar. Uygur Türkçesinde “kitap okumak” ifadesi olmasına rağmen Çincenin etkisiyle zaman zaman bunun yerine “kitap körmek” ifadesinin kullanıldığı görülür.

*Eķil izdiseñ kitab kör,*

*Köñül izdiseñ bitab (kör).*

Akıl ararsan kitap oku,

Gönül ararsan hasta yokla.

Atasözlerinin yanı sıra deyimlerde de Çince alıntılar söz konusudur. Mese-la, büyük atmak ya da palavra atmak anlamına gelen “po atmak” (Hemdulla, 1984, s. 137), kıymeti harbiyesi olmayan, değersiz anlamına gelen “ciñğa ol-turmaydığan” (Hemdulla, 1984, s. 185-186), gevelemek anlamına gelen “tañ-gaza çışlıvalğandek” (Hemdulla, 1984, s. 156), pinti, cimri anlamına gelen “daçenniñ töşikidin ötidığan”(Hemdulla, 1984, s. 206) gibi deyimlerdeki

“po” Çince top anlamındaki *pao* 砲 sözcüğünden; “ciñ” terazi, tartı anlamındaki *cheng* 秤 sözcüğünden; “tañgaza” Çince tatlı anlamındaki *tanguozi* 糖果子 sözcüğünden; “daçen” Çince para, sikke anlamındaki *daqian* 大钱 sözcüğünden gelmektedir.

Bunlarla birlikte, Çince den çeviri yoluyla giren deyimler de söz konusudur. Mesela Uygurcadaki “yüz aňligandin bir körgeñ ela” (< baiwen buru yiñi-an 百闻不如一见), “késelni davalap ademni kutuldurmak” (< zhibing jiuren 治病救人) gibi deyimler Çince den çeviri yoluyla alınmıştır (Hemdulla, 1984, s. 34).

## Sonuç

Uygur atasözleri ve deyimlerinde 40’tan fazla Çince alıntı bulunmaktadır. Bunlar Uygur Türkleriyle Çinliler arasındaki uzun geçmişe dayanan politik, ekonomik ve kültürel temas / ilişki / etkileşimin sonucudur. Söz konusu alıntılar büyük çoğunluğu Uygur Türkçesinin fonetik özelliğine uydurulmuştur. Çince sözcüklerdeki çift ünlülerden kurulan heceler tamamen tek hece hâline getirilmiştir. Örneğin *laoye*, *daotai*, *pao*, *yuanbao*, *maoqian*, *guazi* gibi Çince sözcükler Uygur Türkçesine girerken *loyi*, *dotey*, *po*, *yambu*, *moçen*, *gazir* şekline dönüştürülmüştür. Çince söz başındaki *f* sesleri Uygur Türkçesinde *p* ’ye dönüştürülmüştür: *fen* → *puñ*, *fanyi* → *peyyi*. Bazı Çince sözcüklerin sonundaki *n* sesinin *l* ’ye dönüştüğü görülmektedir: *anban* → *ambal*, *yamen* → *yamul*. Bazı Çince alıntılarda gerileyici benzeşme söz konusudur: *fanyi* → *peyyi*, *jianle* → *celli*. Bu alıntılar bugün Uygur Türkçesi söz varlığının önemli bir parçası durumundadır.

## Kısaltmalar

HUÇL: *Henzuçe-Uygurçe Çoñ Luget*. Ürümçi: Şincang Yaşlar – Ösmürler Neşriyatı. 2006.

UTİL: *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*. Şincang Helk Neşriyatı. 1999.

XHC: *XIANDAI HANYU CIDIAN* (Çağdaş Çince Sözlük). Pekin: Shangwu Yinshuguan.

1986.

Çin.: Çince.

Man.: Mançuca.

Uyg. : Uygurca.

## Kaynaklar

Abdurahman, H. – E. Abdukadir, A. Tahir (2001). *Uygur tiliğa çettin kirgen sözlerniñ izah-liq luğiti*. Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

Atalay, B. (1998). *Divanü Lügati ’t-Türk tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

En Shuangcheng (1993). *Man han da cidian*, Liaoning: Liaoning Minzu Chubanshe.

Hemdulla, R. (1984). *Uygur tiliniñ izahlıq frazeologiyilik birikimler sözlügi*. Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

Huang Heqing (2010). 近现代辞源 JINXIANDAICIYUAN. Şanhay: Shanghai Cishu Chubanshe.

İmin, E. (2006). *Uygur helk maqal-temsilliri 1 – 2*. Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

İnayet, A. (2016). Uygur tarihî koşaklarına yansıyan Çince unsurlar üzerine. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 8, 69–79.

Öztopçu, K. (1992). *Uygur atasözleri ve deyimleri*, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.

Rehim, M. (1980). *Uygur helk maqal-temsilliri*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

Sartekin, E. A. (2013). *Uygur helk maqal-temsilliri*. Ürümçi: Şincan Üniversitesi Neşriyatı.

Sayit, M. (2000). *Uygur helk maqal-temsilliri*. Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

*Uygur helk maqal-temsilliri* (2007). Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

**Alimcan İNAYET** – "*Uygur Atasözleri ve Deyimlerinde Geçen Çince Alıntılar Üzerine*." Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 2018 \ 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 195-214





